

Liefde, huwelijk en gezin in de 17de en 18de eeuw

Judith Hokke
Riddersborch 22, 3992 BL Houten

Inleiding

Dit is een bewerking van een voordracht gehouden op 12 april 1995 voor de Historische Kring Breukelen. De tekst is gebaseerd op onderzoek dat werd verricht t.b.v. mijn doctoraalscriptie voor het vak geschiedenis,¹ aangevuld door een vergelijking met gegevens betreffende het leven van Jan Barte Fokkert en zijn gezin.²

Theoretische achtergrond: de ontwikkeling van de gezinshistorie

Volgens bekende gezinshistorici zoals Ph. Ariès, J.L. Flandrin, E. Shorter en L. Stone is 'affectiviteit' een verschijnsel van de laatste twee en halve eeuw.³ Onder affectiviteit verstaan zij positieve, warme gevoelens ten opzichte van anderen, in het bijzonder voor de huwelijkspartner en de kinderen. In tegenstelling tot het moderne 'kerngezin' waar emotie de centrale bouwsteen is, zou het gezin vóór de 19de eeuw geen warm nest geweest zijn.⁴ Stone formuleerde het in zijn boek kort maar krachtig "Affect was low, and hard to find" (De affectie was gering en moeilijk te vinden).⁵ De relatie tussen ouders en kinderen was - volgens hem - anders dan nu; ouders ontwikkelden geen speciale band met hun kinderen. Hierdoor zou het zich later tijdens de adolescentie en volwassenheid ook nauwelijks door affectie laten bepalen. Berekening was troef, zo beweren de gezinshistorici. Wanneer de jonge volwassene zich toch door een teveel aan emotie liet bepalen, bijvoorbeeld tijdens de partnerkeuze, greep de familie in. Immers via een huwelijk moesten politieke allianties gesloten worden of financiële belangen behartigd worden. Als gevolg van deze overwegend zakelijke functie was de relatie tussen beide partners formeel, wat weer van invloed was op het leefklimaat van het gezin, waarin de kinderen moesten opgroeien. Verder zou de afstandelijkheid van menselijke relaties in stand gehouden worden door de hoge sterfte. Menselijke contacten waren daardoor van korte duur. De gemiddelde levensduur van een huwelijk was ook veel korter dan nu. Zoals Stone het formuleert: "Niemand kon redelijkerwijs verwachten lang samen te leven; een feit dat van grote invloed was op alle menselijke relaties".⁶ Het had weinig zin veel emotie te investeren in iets dat snel weer verloren zou gaan.

De grondgedachte van het meeste gezinshistorische werk is dat de affectie zich volgens een opgaande lijn ontwikkeld heeft, net zoals bijvoorbeeld de economie. De genoemde gezinshistorici zijn volgens mij behept met een superioriteitsgevoel ten opzichte van hun voorouders. Zij gaan met de nodige vooroordelen op zak het historisch materiaal te lijf. Samenvattend kun je zeggen dat, met uitzondering van Stone, deze gezinshistorici voornamelijk gebruik hebben gemaakt van voorschrijvende of beschrijvende bronnen en weinig van egodocumenten.⁷

Andere - helaas minder bekende - gezinshistorici komen op grond van primair bronnenmateriaal tot andere conclusies. Studies van Emmanuel Le Roy Ladurie, Alan Macfarlane en Linda Pollock laten zien dat 'affectiviteit' ook vóór 1750 bestond.⁸ In principe had Stone echter gelijk met het tweede deel van zijn uitspraak 'the affect was hard to find'; het is moeilijk te vinden, maar het was er wel.

Nu is het bijzonder moeilijk om uitspraken te doen over het gevoelsleven van mensen in het algemeen, zowel nu als vroeger. Voor het verleden is dat waarschijnlijk nog lastiger omdat de hele samenleving zo veranderd is. 'Liefde' toen hoeft niet hetzelfde betekend te hebben als nu. In zijn inaugurele rede wijst Frijhoff erop, dat de historicus zijn eigen jas met vooroordelen thuis moet laten voordat hij een poging gaat doen om de 'psychische habitus' van een groep mensen te reconstrueren.⁹ Ook Frijhoff pleit voor een zo groot mogelijke precisie bij historisch onderzoek. Deze precisie is bijvoorbeeld te realiseren door concentratie op één soort bron, of door een beperkt aantal mensen in een afgebakende periode te bestuderen.

Gebruikte bronnen

Basis voor dit verhaal vormt het wel en wee van twee Nederlandse regentenfamilies, de Van Citters en de Van der Muelens. De families konden nauwlettend gevolgd worden doordat er twee complete familie-archieven beschikbaar zijn, waarvan de inhoud rijkelijk gevuld is met huwelijksvoorwaarden, testamenten, boedelinventarissen, gelegenheidsgedichten, kasboeken en brieven.

De twee grote brievencollecties bevatten in totaal meer dan 3600 brieven (Van der Muelen 2461, Van Citters 1100). De brieven zijn net een serie telefoongesprekken, ze gaan vooral over privé zaken maar ook over politiek of financiën. Er waren in de families Van der Muelen en Van Citters 623 brieven van vrouwen.¹⁰

Daarnaast is gebruik gemaakt van de gegevens die door Arie Manten zijn gepubliceerd op basis van het dagboek van Jan Barte Fokkert (1721 - 1792) uit Spengen. Gedurende een periode van 10 jaar schreef hij zijn levensverhaal van zijn vroege jeugd tot vlak voor zijn dood. Het minutieus bestuderen van een dergelijke bron levert tal van gegevens die verder gaan dan het leven van Jan zelf.²

De aanvulling met deze informatie levert de mogelijkheid om niet alleen naar het verschil tussen heden en verleden te kijken, maar ook om nuances aan te brengen. Wat werd algemeen ervaren? En wat is van alle tijden? Waarin verschilde de hoge burgerij, waartoe de Van Citters en de Van der Muelens behoorden van de eenvoudige boer, die Jan Barte Fokkert was?

De aard van de bronnen

In principe is het bronnenmateriaal toegankelijk, dat wil zeggen het is altijd op te vragen en in te zien, maar dat is slechts een eerste stap. Historisch onderzoek kan heel frustrerend zijn wanneer brieven niet of nauwelijks te lezen zijn. Een persoon die zich wat dat betreft aan het onderzoek heeft onttrokken is Aernout van Citters (1636 - 1696). Hij had namelijk een grotendeels onleesbaar handschrift.

Een brief begint met: *Portsmouth, 22/12 september 1695 Mijnheer, dat ick beijde . . . , het aenge . . . van den 19 en 26 der voorleden maent niet heb connen beantwoorden is, . . . door de sware pijnen en de ondragelijcke . . . , die ick . . .*¹¹

Van Aernout van Citters zijn behalve de geciteerde brief, nog zeker 50 andere onleesbare brieven bewaard gebleven. Jammer, want zijn brieven zijn ongetwijfeld bijzonder interessant. Hij was ambassadeur aan het hof van William en Mary, en was daardoor ver verwijderd van zijn kinderen en andere familieleden. In die periode heeft hij regelmatig met het thuisfront gecorrespondeerd.

Gelukkig hadden de meeste andere heren een beter te lezen handschrift, zodat zij voor de hedendaagse lezers meer reliëf kunnen krijgen.

Brieven van vrouwen vertonen naast de slechte leesbaarheid nog andere manco's. De vrouwen kregen minder scholing dan de mannen, waardoor hun taalgebruik allesbehalve Algemeen Beschaafd Nederlands was. Vaak

schreven ze fonetisch en zonder interpunctie. Wel zijn de brieven van vrouwen eerlijker en oprechter. Zij hadden minder geleerd hun mening en gevoelens te verbergen.

Het dagboek van Jan Barte was gezien de kopieën heel netjes en regelmatig. Toch denk ik dat ook zijn geschriften, net als die van vrouwen eerlijker zijn dan van de meeste regentenmannen.

De achtergrond van de 17de en 18de eeuwers: de regenten en hun familie, naast Jan Barte Fokkert en zijn gezin

De families Van der Muelen en Van Citters zijn beide afkomstig uit Antwerpen, waar zij een bloeiend koopmansbedrijf hadden. In 1585, na de inval van Parma, vluchtten zij de stad uit. Al snel vinden we beide families terug in de Noordelijke Nederlanden, in een goede positie; erg berooid waren ze niet geworden in oorlogstijd.¹²

Stamvader Aernout van Citters (1561 - 1634) huwde tot viermaal toe een rijke vrouw; hierdoor verbond hij zich met de belangrijkste andere geslachten in Zeeland.

Na het vertrek uit Antwerpen kwam Andries van der Muelen (1549 - 1611) via omzwervingen in Utrecht terecht. Het bloeiende handelskantoor floreerde nog beter in oorlogstijden. Een eeuw lang bleef de familie actief in de handel; rond 1670 trok ze zich terug en ging rentenieren. Vanaf dat moment ging ze aan de politiek deelnemen.

Caspar van Citters bezat rond 1720 f 150 000,-;¹³ Jan Carel van der Muelen (1672 - 1738) liet in 1738 f 411 515,- gulden na.¹⁴ Om een idee te krijgen van de huidige waarde moet dat met 20 vermenigvuldigd worden. Slechts een zeer klein deel van de bevolking kon over zo'n fortuin kon beschikken. Begin 18de eeuw ontving de kindermid niet meer dan f 50,- per jaar.¹⁵

Jan Barte Fokkert was een zelfstandige boer met een eigen bedrijf. Over het totaal van zijn grond moest hij op den duur f 350,- pacht betalen. Uit zijn land moest dus genoeg komen om in het levensonderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien en het bedrijf draaiend te kunnen houden. Door de jaren heen leed de familie Fokkert geen honger, maar vetpot was het niet, zeker niet wanneer er overstromingen waren en het vee door ziekte geteisterd werd.

Hoe anders verliep dan toch het leven van de regenten. Het merendeel der regenten had een rustig leven. Tijdens de wintermaanden woonden zij in hun luxe huizen in de stad. Zo woonde Joseph Elias van der Muelen (1707 - 1781) met zijn gezin in een huis aan de Kromme Nieuwe Gracht te Utrecht, vlak bij de Hieronymusschool. 's Zomers trokken de families erop uit; van mei tot oktober vertoefden zij op hun buitenhuizen, waar zij lazten, theedronken en veel bij elkaar op visite gingen. De heren konden zich naar hartelust aan de tuin wijden. Vooral in de 18de eeuw waren zij daar intensief mee bezig; Joseph Elias schrijft aan zijn broer Jan André in het voorjaar van 1740: *Het doet seer wel sig met het lantleeven, het welk onsbeijde tot een seer groot agreement geweest is en nog is, wat gaat vermaken. Het is sekerlijk een innocente vermaak de culture van tuin, . . . en is seer gesont voor het lighaam.*¹⁶

Al zijn broers - hij had er zes - waren dol op het landleven. Soms leek het wel of zij bezorgder waren voor hun tuinbezit dan voor de eigen kinderen. Hartje winter gingen zij 's nachts hun bed uit om de jonge abrikozenbomen met moscovische matten toe te dekken. Aan de tuinen werd ook veel geld uitgegeven; de tuinman kreeg bijvoorbeeld een vorsteljk salaris.

Niet aan alle dingen gaven de regenten zoveel geld uit als aan hun tuin. Over het algemeen waren ze zuinig, extreem zuinig zelfs. Dit is verbazingwekkend, gezien het feit dat de families toch zeer gefortuneerd waren.

Ze bezaten huizen, rijtuigen en kleine landerijen, maar alles wat zij bezaten werd bewaard en tot in het eindeloze hersteld. Zo valt uit een boedelinventaris ook het nodige op te maken over wat zich binnenskamers afspeelde.

Na het overlijden van Joseph Elias van der Muelen in 1781 werd de boedel over zijn drie nog in leven zijnde zoons verdeeld. Van al zijn bezittingen werd de staat opgemaakt: obligaties, huizen, boeken, een enorme hoeveelheid wijn. Ieder voorwerp dat zich in de boedel bevond werd nauwkeurig omschreven en van een nummer voorzien: *Lijst van het linnen-goed de heer J.C. van der Muelen te beurt gevallen: verschillende setten tafellakens met servetten, waarvan een groot aantal oud en slegt.*¹⁷

Na alle tafellakens ging Jan Carel over naar het beddegoed, de kwaliteit van de hem toegemeten lakens liet nogal te wensen over: *4 lakens, dun met gaatjes; 4 oude, veel gebruikt; 11 booye slopen oud en slegt.*¹⁷ De booye lakens en slopen waren wat harder gesleten dan de rest. Jan Carel van der Muelen (1740 - 1811) beheerde het ouderlijk erfdeel bijzonder goed. Hij zou zijn leven lang geen cent teveel uit geven.

De partnerkeuze en het huwelijk

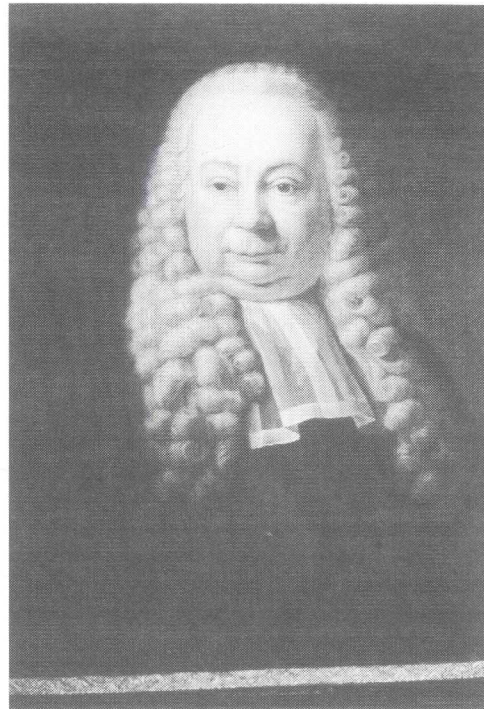
Vroeger was het huwelijk een gewichtige zaak omdat er materiële belangen mee gemoeid waren. Een jonge vrouw kon een bruidsschat meebrengen, was een gewaardeerde werkkraft of bood politiek voordeel. Een huwelijk en met name de financiële en juridische kanten waren een zaak van ouders en broers en niet van de betrokkenen zelf.

Over het voorgenomen huwelijk van Jacob Verheije van Citters (1753 - 1805) en Anna Jacoba de Witte van Elkerzee (1758 - 1796) bestaat een uitgebreide correspondentie. Het grootste geschilpunt vormde de onderstand van het jonge paar; vader Van Citters wilde zijn zoon wel wat toe stoppen, maar vond dat hij verder zijn eigen boontjes maar moest doppen. De ouders van de jongedame waren veel royaler, zij wilden ervoor zorgen dat het paar een goed ingericht huis ter beschikking kreeg. De onderhandelingen duurden meer dan een half jaar, van augustus 1777 tot mei 1778. Op 21 juni 1778 werd het huwelijk voltrokken.¹⁸

Al die tijd had Verheije ongeduldig zitten wachten. Voorjaar 1777 had hij Anna Jacoba op een bootreisje ontmoet en haar meteen bijzonder aardig gevonden. Voordat hij direct met Anna contact zocht, verzocht hij zijn vader een brief te schrijven naar de stiefvader van Anna, Joachim Ferdinand de Beaufort. Diens antwoord was gunstig en Verheije mocht zijn opwachting maken bij Anna's moeder. Pas na acht maanden mocht hij Anna zelf een brief schrijven, op 10 december 1777:

Weledelgebore Jonkvrouwe en Nigt!

De prealabele schikkingen, die UwEdgeb zeer geeerde ouders, alvorens mijn verzoek ten vollen te willen accorderen, wensten bepaalt te zijn . . . en dus mij de vrijheid vergunt is om mij aan UwEdgeb te mogen adresseren . . . (midden in de brief) ik hoop alleen mijn lieve juffrouw! het accomplissement van mijn verlangen alleen van UwEdwelgeb depen-

Afb. 1. Joseph Elias van der Muelen (1707 - 1781) op 54-jarige leeftijd.

derende. In eerste instantie eindigt hij zijn brief heel formeel: *Weledelgeb Juffrouw en Nigt! Uwedelgeb gehoorzame en ootmoedige dienaar Verheije van Citters*. In de p.s. laat hij die toon echter varen: *Adieu mijn lieve juffrouw! vergeet mij tog niet . . .*¹⁹

Deze vrijage van Verheije en Anna Jacoba is een van de meest formele uit mijn onderzoek.

In de boerenstand kregen huwende kinderen eveneens een ouderlijke bijdrage mee. Toen de eerste twee kinderen van Jan Barte Fokkert en zijn vrouw trouwden, was dat echtpaar net financieel weer opgekropen uit een door veepest gekenmerkt diep dal. Hij noteerde in zijn autobiografie dat zij naar vermogen hen gegeven hadden *soo veel als wij saamen oordeelde dat wij konde misse gelijk elk regtaardig vader en moeder verpligt is*.²⁰

Niet iedere aanloop tot een huwelijk verliep in de meer gegoede kringen zo stroef als het eerder geschetste voorbeeld van Verheije van Citters en zijn Anna Jacoba. Natuurlijk waren de jonge mensen veel beperkter in hun keus dan wij nu. Het aantal geschikte kandidaten was immers veel geringer: goede afkomst, protestants, overeenkomst van status en goed was niet genoeg. Voordat er een verbintenis tot stand kon komen, moesten ook de partners blijk hebben gegeven van wederzijdse genegenheid of "mutuele inclinatie". Hier biedt het dagboek van Jan Barte Fokkert heel bijzondere informatie. Toen Jan ongeveer 17 jaar oud was *dat de begeerlijkheid des vleesses van tijd tot tijd meer toe nam en vroeg begeerte kreeg tot het huwelijk en ik geneegentheid kreeg tot een voorwerp die roomsgezind was*.²¹ Vanaf de puberteit waren jonge mensen zich dus wel degelijk van wederzijdse aantrekking bewust of moderner geformuleerd van hun seksualiteit. Dat Jan Barte moeite had met een gemengd huwelijk was niet zo vreemd. Vaak ontstonden daar toch problemen, nadat de grote verliefdheid verdwenen was. Bovendien wezen de Staten van Utrecht een gemengd gereformeerd (hervormd) - rooms-katholiek huwelijk af. Dat zullen ze niet zo maar gedaan hebben.

Dat affectie zich moest kunnen ontwikkelen was een feit en daarom kregen jonge mensen de gelegenheid om elkaar te ontmoeten. In de tijd zonder disco's werden er door de families bals, partijen en boottochten georganiseerd. De moeders en tantes waren aanwezig om een oogje in het zeil te houden. Meer dan dit deed de familie niet. De jongelui moesten zelf hun keus bepalen, van gedwongen huwelijken kon in de regel alleen maar een hoop ellende komen.

Toen er in 1759 voor zijn nichtje Jacqueline een vrijer op kwam dagen, gaf Joseph Elias van der Muelen zijn broer Jan André het volgende advies: *Dat d'inclinatie van de juffrouw volkomen ja so seer als mogelijk voor moet weesen; ja soo dat se moet sien of er ook een andere sortabele partij moogt sijn die soude preferen . . . sij moet er altijd mede huishouden soo dat mij dunkt, dat ouders seer kwalijk doen, de kinderen tot een huwelijk te contraigneren, ja selfs geen sterke persuasien te gebruiken want . . . het altijd ongelukkige huwelijken zijn als er geen mutuele inclinatie is*.²²

Niet iedere jonge vrouw kon de haar geboden vrijheid aan, waardoor ouders wel eens voor onaangename verrassingen kwamen te staan, zoals bijvoorbeeld Louis de Malapert (1708 - 1782), heer van Jutphaas. Zijn jongste dochter Johanna Magdalena (1758 - 1831) was er op een nacht in 1777 vandoor gegaan met Johan Kruger, de koetsier van de Grave van Rechtere. Dit was natuurlijk niet wat de familie De Malapert wenste. Louis was woedend; hij huurde twee advocaten in om zijn dochter op te sporen, die naar Duitsland was gevlucht. Vervolgens richtte hij zich tot het gerecht van de stad Utrecht met het verzoek zijn dochter in het stadsverbeterhuis op te mogen sluiten zodat: *sijne dochter voor eenigen tijd secuur zal kunnen bewaart worden, totdat zij tot bedaare gedachten gekomen zal zijn*.²³ Uit rekeningen van het stadsverbeterhuis blijkt dat zij inderdaad enige

maanden opgesloten heeft gezeten. Echter eenmaal vrij huwde zij alsnog Jan Kruger.

Eigenwijze jonge dochters kwamen in de beste families voor. De Van der Muelens kenden drie ongehoorzame jongedames: één trouwde beneden haar stand, één werd gedwongen te trouwen en één huwde uiteindelijk een ander. Dit was bij regenten niet anders dan in een boerengezin. Willemijntje, een dochter van Jan Barte Fokkert, kreeg op 21-jarige leeftijd een buitenechtelijk zoontje. Jan Barte was diepgeschokt door deze *ongeregelde begeerlickheydt des vleesses en onreyne en geyle lichtveerdigheden*. Niettemin is het vrijwel zeker dat dit kleinkind liefdevol opgroeide in het huishouden van Jan Barte en Hanna, zijn grootouders.²⁴

Uit de kring der gegadigden koos men de aardigste of de liefste. Natuurlijk is de keuzemogelijkheid nu vele malen groter. Maar mijn stelling is dat ons 20ste-eeuwse huwelijk minder romantisch is dan het lijkt en dat het zogenaamde verstandshuwelijk uit vervlogen tijden ook wel degelijk zijn eigen romantiek kende. Dit kan fraai geïllustreerd worden aan de hand van de relatie tussen Jan Carel van der Muelen (1672 - 1738) en Constantia Eliana Huydecoper (1678 - 1743).

Jan Carel was de eerste uit de familie Van der Muelen die het tot burgemeester van Utrecht bracht. Hij was zeer vermogend: na zijn dood zou hij ruim f 400.000,- nalaten. In 1700 was Jan Carel weduwnaar geworden; uit zijn eerste huwelijk had hij een zoontje, Willem Careltje. Zijn eerste vrouw was in het kraambed gestorven. Als jonge weduwnaar wilde Jan Carel graag een nieuwe echtgenote. Hij zocht haar in de eigen kring en vond tenslotte zijn nichtje, dochter van één van de burgemeesters van Amsterdam, Constantia Eliana Huydecoper, die in Maarssen op Goudestein woonde. Zij bracht een flinke som geld mee, f 93.227,- harde hollandse guldens. De huwelijksplechtigheid werd voltrokken op 3 november 1701; op dezelfde dag huwde Jan Carels halfbroer met het zusje van Constantia. Op het oog is het huwelijk van Jan Carel en Constantia een standaardvoorbeeld van een verstandshuwelijk.²⁵

Afb. 2. Jan Carel van der Muelen (1672 - 1738).

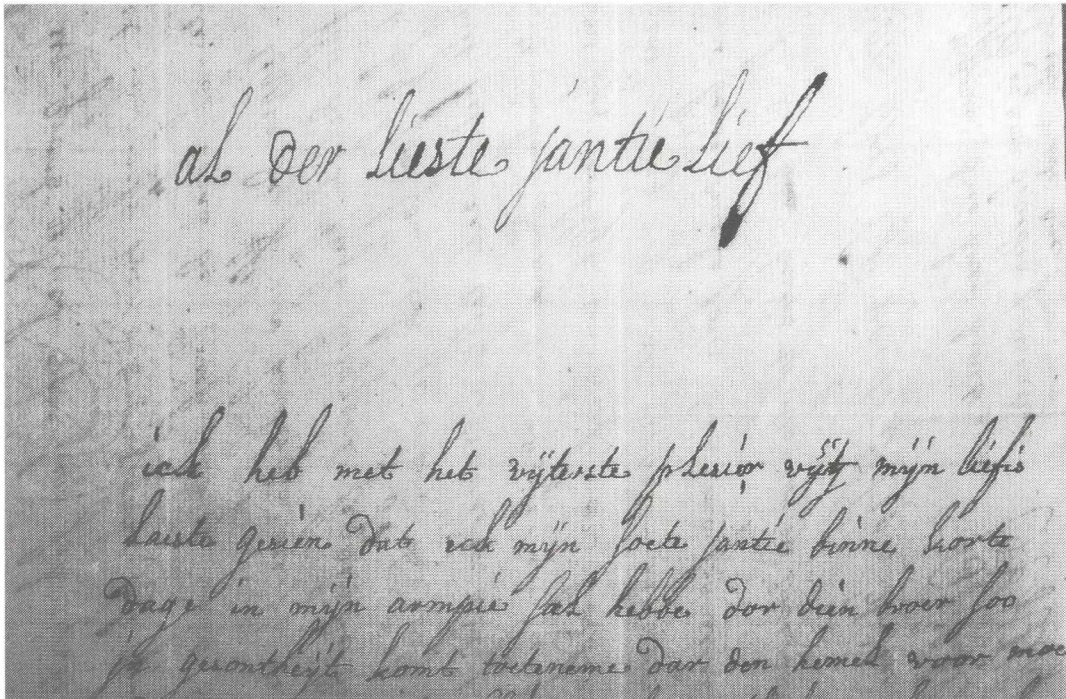

Afb. 3. Constantia Eliana Huydecoper (1678 - 1743).

Merkwaardig genoeg, of juist niet, was dit één van de beste huwelijken uit de familie. De informatie hierover komt uit de brieven die zij aan elkaar geschreven hebben. Het zijn er in totaal 38, van 1707 tot 1728.²⁶ De eerste serie is van 1707 wanneer Jan Carel in Aken verblijft en Constantia hem schrijft hoezeer ze hem mist:

al der lieste jantielief 10 juni 1707

*ick heb met het uijterste plezier uijt mijn lief's laeste (brief) gesien dat ick mijn soete jantie binne korte dage in mijn armpie sal hebbe, dor dien broer soo in gesontheit komt toe te neme dar den hemel voor moet danken.*²⁶ Constantia schreef aan haar seer lieve mannetje en zij besloot haar brieven met *adeu mon epoe je vous anbrasse de toe mon cour*.

Afb. 4. Brief van Constantia Eliana Huydecoper d.d. 10 juni 1707.

Deze brief van 10 juni 1707 dateert uit het begin van hun huwelijk, maar jaren later blijft de toon en de aanhef van de brieven hetzelfde. Jan Carel begon een brief van 9 maart 1725: *Stansjelief*. De inhoud van deze brief is wat zakelijker: *Ingevolge van onse afspraak soo ben ick van voornemen om morgen wederom t'huys te komen, meenende met de middagschuyt hier vandaan te vertrecken, en uedt op Goudesteyn te vinden, alwaer ik hoope malkanderen in goede gezondheid sullen ontmoeten.*²⁷

Door de jaren heen schreef Jan Carel brieven aan Stansjelief, mijn alderliefste wijfje. Zo persoonlijk als hij een brief begon, zo persoonlijk eindigde hij ook: *naer ue duysent en duysent mael in mijn gedachten gekust te hebben blijf ik mijn beminnelijke Stansje uw immertrouwe echtgenoot.*²⁸ Uit hun brieven blijkt verder dat zij vaak en veel met elkaar overlegden, over financiële zaken, over familiekwesities en over hun eigen gezinnetje.

Uiteindelijk koos ook Jan Barte Fokkert na zijn eerste verliefdheid op een roomse vrouw voor een praktischere oplossing. In 1741 trouwde hij Johanna Pieters Borra, de dienstmaagd van zijn moeder. Toch was ook dit meer dan alleen maar een nuttige regeling. Terugkijkend op zijn huwelijk schreef Jan in 1779: *Het heeft ons tot nog toe nooit berouwt.*²⁹

Kinderen

Eén van de belangrijkste taken in het leven van een gehuwde vrouw was het baren van kinderen. Voor regentenvrouwen was het meestal de enige

taak, omdat zij vrijwel geen economische functies meer uitoefenden. In vergelijking met nu kregen de onderzochte vrouwen veel kinderen, gemiddeld ongeveer acht.

Hieronder staat een overzicht van het gemiddeld aantal kinderen, als de vruchtbaarheidsperiode van de vrouw tot het eind benut was. De vrouwen die vroegtijdig in het kraambed overleden zijn, zijn eruit gelaten.

Periode	Aantal vrouwen	Aantal kinderen
1550 - 1600	3	7
1600 - 1650	8	8,8
1650 - 1700	9	8,6
1700 - 1750	16	9
1750 - 1800	23	7

Jan Carel van der Muelen en zijn Stansje kregen samen elf kinderen. In het boerengezin van Jan Barte Fokkert en Hanna werden tien kinderen geboren, waarvan er zes de volwassen leeftijd bereikten.³⁰ In beide, nogal uiteenlopende gevallen dus een groot gezin. Veel gezinshistorici hebben zich afgevraagd welke invloed een dergelijk kindertal bijvoorbeeld op de houding van moeders ten opzichte van hun kroost had. Een klein kindertal was volgens hen het beste bewijs van grote moederliefde. Het teruglopen van het geboortecijfer begon bij de Europese vorstenhuizen en verspreidde zich langzaam naar de andere lagen van de bevolking. Een nieuwe mentaliteit ten opzichte van kinderen - kinderen als nieuwe en aparte wezens - zou ten grondslag liggen aan de beperking van het kindertal, aldus Flandrin en Stone.³¹ In de 20ste eeuw verminderde het aantal kinderen nog drastischer, dankzij het op grote schaal gebruiken van anticonceptiva. Deze historici zijn van mening dat de erkenning van het kind als apart wezen vanzelfsprekend resulteerde in een grote terughoudendheid bij het verwekken van kinderen.

Naar ons idee zijn deze redeneringen over moederliefde en een beperkt aantal kinderen weer voorbeelden van 20ste-eeuws denken. Het feit dat het geboortecijfer in de 17de en de 18de eeuw hoog bleef, was beslist geen teken van voortdurende moederlijke onverschilligheid.

Het is niet onwaarschijnlijk dat veel vrouwen er heel wat voor over hadden gehad om bij vier of vijf kinderen te kunnen stoppen. De meeste vrouwen vreesden de zwangerschap en waren bang voor iedere bevalling. Een groot aantal vrouwen stierf in het kraambed of liep afschuwelijke infecties op, waardoor ze een paar maanden later alsnog het leven lieten.

Tijdens de zwangerschap zochten de vrouwen steun bij elkaar.

Anna Jacoba de Witte (1758 - 1796) werd vlak na haar huwelijk in 1778 zwanger. In deze periode miste ze haar moeder Anna Digna van Gelre (1734 - 1779) verschrikkelijk. Haar moeder schreef de jonge netgetrouwde dochter vanuit IJsselstein iedere week een brief om haar wat op te beuren.³² Anna Digna van Gelre probeerde Anna Jacoba (Cootje) zoveel mogelijk te begeleiden. Zelf had Anna Digna negen kinderen gebaard en ze vertelde Cootje dat ze blij moest zijn zo snel al in blijde verwachting te zijn. Ze moest goed rusten, veel groenten eten en wat soepeler kledij gaan dragen. Het strakke korset was gevaarlijk voor het ongeboren kind. Maar in een van haar brieven vraagt Anna Digna ineens zelf om raad. Wat blijkt, zij - 45 jaar oud - is zelf ook zwanger en ze zal waarschijnlijk eerder bevallen dan haar dochter. Ze had het haar man Joachim Ferdinand de Beaufort, de stiefvader van Cootje nog niet verteld toen ze Anna Jacoba schreef, 28 december 1778: *Moet Ued bij deese melde ik ook denk swaer te zijn heeft lang doen twijfelen omdat ik dagt 't mijn jaare waare ik hoop geadt mijn getal geadt te hebben, maar het blijkt van neen, hope in sheere weegen te berusten.*³³

Anna Digna was bang, en terecht, want haar laatste bevalling was niet zo goed verlopen. Waarschijnlijk heeft ze last heeft gekregen van trombose. Ook haar man, Joachim Ferdinand was vreselijk bezorgd. Dit blijkt onder andere uit het feit dat hij naast een min en een baker ook een vroedmeester in huis haalde. De stand van de medische zorg was ook

eind 18de eeuw uitermate primitief. Bij moeilijke bevallingen stond de vroedvrouw vaak machteloos. Pas in de 18de eeuw kwamen er professionele artsen, die vaak meer kwaad dan goed deden. In de nacht van 14 op 15 april 1779 beviel Anna Digna van een zoon. Op 21 april 1779 stierf Anna Digna en liet een zeer bedroefde echtgenoot achter.

Mijn indruk is dat de meeste regentenouders zich intensief met hun kinderen bezighielden. Deze zorg begon eigenlijk al voor de bevalling met de selectie van een min. Aanstaaende vaders correspondeerden over de min; hoeveel geld ze zou ontvangen, of ze deugdelijk was, of ze netjes zou werken en of ze volle stevige borsten had. Al voor de bevalling werd de min in huis gehaald; was de bevalling eenmaal op gang gekomen dan werd er snel een baker bij gehaald. Inderdaad verliep een bevalling lang niet altijd goed. Nu anno 1998 is dat minder problematisch; er kan een ambulance gebeld worden om de vrouw naar het ziekenhuis te brengen. In de 17de en 18de eeuw betekende het vaak de dood van vrouw en kind. In de families Van der Muelen en Van Citters stierf één op de vier vrouwen in het kraambed bij het eerste of bij het zevende of achtste kind.

Veel informatie over de verzorging en de opvoeding van regentenkinderen komt uit de kasboeken van de verschillende families. Per week, soms wel per dag staat genoteerd hoeveel er voor ieder kind werd gekocht. Uit het Kasboek van Jan Jacob de Malapert van 17 mei tot 15 augustus 1776:³⁴

<i>eerste mutsje van batist voor louis</i>	6,=
<i>schoenen</i>	1,=
<i>hairsnijden</i>	1,=
<i>kinderstoeltje</i>	1,=
<i>kindermeid voor de verjaring van louis</i>	3,=

Door de kasboeken is tevens een goed beeld te vormen van het onderwijs dat de kinderen kregen.³⁵ Vanaf het vierde jaar kregen de kinderen les van een Mamsel die hen wat Frans bijbracht. Als ze wat ouder zijn werden de algemene onderwijstaken door een gouverneur overgenomen. De kinderen zaten beurtelings in de stad op school, tijdens de wintermaanden. Voor de zomermaanden was de gouverneur aangesteld. Na het twaalfde jaar gingen de meeste meisjes naar een Franse school, een soort kostschool waar onderwezen werd in borduren, naaien en zingen. Ze lazen voornamelijk stichtelijke en moraliserende werken. Ondanks de enorme rijkdom gaven de regenten weinig geld uit aan de opvoeding van hun dochters. De meeste vrouwen hadden daardoor minder fraaie handschriften; af en toe is het ronduit onleesbaar.

Hoe anders verliepen de jonge jaren van de oudste dochter van Jan Barte Fokkert, Aaltje, geboren in 1742. Een huishouden was in die tijd zeer arbeidsintensief. Met de turfuren kostte het gaar krijgen van een goede maaltijd 5 à 6 uur. De turf moest in een mand uit de schuur worden aangesjouwd. De brandstof in de oven diende regelmatig te worden bijgevuld. Water moest in emmers bij de pomp worden gehaald. De kleine kinderen vroegen aandacht. De grote was moest met de hand in de sloot worden gedaan en het loodzware natte goed naar de eigen bleek worden gedragen om daar zorgvuldig uitgespreid te worden. Daarna moest het stuk voor stuk worden gemangeld. Zieken moesten thuis worden verpleegd. Er moest gezorgd worden voor de kippen en het varken. Het vaatwerk en eetgerei moest handmatig worden gereinigd. En dan moest het huis nog worden schoongehouden en de boerentuin gewied en geharkt. Een loodzware taak van zeker 14 uur per dag, waarbij enige hulp zeer welkom was. Als de moeder in het kraambed lag, werd het vanzelfsprekend geacht dat een dochter van 10 jaar dit enorme bedrijf gaande hield.³⁶

Aaltje Fokkert had een leven dat veel zwaarder was dan dat van Isabella Sophia van der Muelen. Na de kostschool vermaakte zij zich met theebezoek-

jes, het kopen van kleren, reisesjes en ander tijdverdrijf. Zie daarvoor het kasboek van Isabella Sophia van der Muelen (1745 - 1781):³⁷

24 april - 3 september 1771

Koussen	1,= 6 0	(gulden, stuivers en penningen)
Collier	3,=	
Reis	30,= 1 8	
Lieve Opera	2,= 5 1	
boeken	1,= 4	

Isabella Sophia spaarde de delen van de Franse Encyclopedie. Het is uitzonderlijk dat zij zelf haar kasboek voerde. Van 1760 tot 1765 deed haar oom Joseph Elias het, vervolgens deed zij het korte tijd - van 1765 tot 1774 - zelf toen zij in het huwelijk was getreden met haar neef, Jan Jacob de Malapert. De eerste dag na haar huwelijk werd het kasboek overgenomen door haar echtgenoot; de eerste daad die hij stelde was het verkopen van alle delen van de encyclopedie die Sophia zo zorgvuldig bijeen gespaard had. Een teveel aan onderwijs en kennis bij vrouwen werd duidelijk niet gewaardeerd.³⁴

De scholing voor de zonen was veel omvangrijker. Zij kregen les op een Latijnse school of thuis van een gouverneur. Dit werd aangevuld met een uitgebreid scala van andere meesters, zoals de schermmeester, de dansmeester, de muziekmeester, de Engelse meester. Soms moesten de heren wat bijgespijkerd worden in wis- en natuurkunde. Vanaf hun zestiende jaar zwermden zij uit naar de universteitssteden waar zij in korte tijd promoveerden. Sommige heren maakte ter completering van de opvoeding een rondreis langs de Europese steden. In de 17de eeuw zonden de vaders hun zonen naar universiteiten buiten de Republiek der Verenigde Nederlanden.

De meeste ouders waren vriendelijk en zorgzaam voor hun kroost; kinderen werden verwend door opa's en oma's. Kort na de dood van haar moeder kreeg Anna Jacoba een dochtertje dat zij naar haar moeder vernoemde, Anna Digna. Anna Jacoba miste haar moeder maar vond veel steun bij haar schoonmoeder Anna Sara Boudaen. In de briefwisseling tussen Anna Jacoba en haar schoonmoeder, een twintigtal brieven van juli 1779 tot februari 1781, vroeg Oma honderduit over de kleine Antepante: *Wanneer het kleine lieve meisje in de corte kleren gaat. Of Antje sal loope met 1 jaar en als een soete juffrouw droog sal sijn. Elke brief besloot zij met verzoek om de kleine veel soenties te geeve, en nog eens te omhelse.*³⁸

Niet alleen vrouwen schreven over de relatie met hun kindertjes, ook de vaders lieten zich niet onbetuigd. Jan Barte Fokkert zegt over zijn oudste dochter: *zij was toen ruijm drie ijaren oud en volgden mij overal.* Dit kind had Jan soo teer lief dat hij haar *menig maal op mijn arm of op mijn knieje nam.*²⁹

Joseph Elias had vier jonge zonen. Zijn broer Jan André woonde in Zutphen en had twee zonen en vijf dochters. Regelmatig schreven zij elkaar over hun spruiten, over hun oudste zoontjes, beiden Jan Careltje geheten en Jan André's tweede zoon, Jan Jacob: *JE Mijn Jan Careltje is wat verkouden, maer vaert anders wel, hij kan de geheele nagt doorslapen sonder wiegen. JA: Jan Jacob die groeyt braaf maar is geen liefhebber van pap.*³⁹

Uitjes met de kinderen stonden ook op het programma. Jan André was met zijn kinderen naar de binnenkomst van de Prins gaan kijken en schreef: *Ik zal met mijn kinderen dan naar de stad dienen te gaan, soude met haer geen huis konnen stellen, wanneer de Prins niet gezien hadden, zij zijn soet en stout.*⁴⁰ Kattewaad is van alle tijden, want Jan Barte schreef in zijn dagboek dat zijn moeder hem *gedeurig waarschoude en vermaande.*⁴¹

Misschien waren de jeugdijaren voor een boerenzoon toch wat zorgelozer dan die van een boerendochter zoals later Aaltje.

Ook de regentenzoon Jan André was vroeger stout geweest. Wat dat betreft is het heel leuk om te weten dat er ook brieven van zijn vader bewaard zijn gebleven, die heel wat te stellen had met zijn ondeugende kinderen. Zijn vader was Jan Carel van der Muelen. Hij had in het voorjaar van 1711 zijn zonen aan de zorgen van zijn moeder toevertrouwd, want hij moest zelf naar Amsterdam. Oma kon de twee oudsten nauwelijks de baas en schreef Jan Carel dat hij snel terug moet komen. Hij antwoordde: *Het is mij leet dat Jan en Joseph zo stout zijn, en dat als UE haer verbiedt sy daerom staen lachen en versoeke dat als sulcks weder mocht geschiden sy geen eten mogen hebben en int school blijven, al soude het drie dage wesen, en UE kan haar wel seggen, dat als ik thuys kom, ik haer sal doen gevoelen, wat sy gedaen hebben.*⁴² Toch was Jan Carel geen hardvochtige vader; toen Jan Andreken 's nachts lag te hoesten, nam hij het zieke kind bij zich in bed.⁴³

De zorg voor zieke kinderen is een constant thema in de brieven. Evenals nu, waren pasgeboren babies bijzonder kwetsbaar, maar tegenwoordig kunnen we ze goed beschermen, terwijl dat vroeger zowel voor arm als rijk bijna ondoenlijk was. In vergelijking met andere landen was de situatie in de Republiek nog redelijk. Dit was voor Susanna van der Muelen (1629 - 1648) een reden om haar kleine dochtertje Marij Catrijntje bij haar ouders achter te laten. Zij zelf vertrok met haar echtgenoot naar Duitsland. De scheiding van haar dochtertje dat in 1646 geboren was, viel haar bijzonder zwaar. In Duitsland wachtte Susanna dan ook met smart op iedere brief met tijding over haar kleine dochterje van haar ouders:

*30 augustus 1647: Mijn lieve weerde vader en moeder, dit is nu de vijfdende brief die ick schrijf sonder antwoord te krijgen, niet wetende wat de oorsaek daervan is, ick ben in durent becommeringe, dan deck ik het een dan het ander en cant mij niet besinnen, ick loep den gantschen dach alsof ick mijmmerde soo quelt mij dat ick niet weet hoe met ue en met mijn lieve marij catrijntje is ick heb wel acht dagen sieck geweest geen ander oorsaek wetende als quellung want ick kan soo niet leven dat ick van ue niet en hoor daer is mijn oock te weerden pandt bij ue gebleven.*⁴⁴

De dood en de doodsbeleving

Het feit dat er zoveel kinderen jong stierven kan de ouders moeilijk verweten worden. De stand van de medische zorg was slecht, tot ver in de 18de eeuw. Pas toen werd een begin gemaakt met de bestrijding van besmettelijke ziekten. In het kasboek van Jan Jacob de Malapert staat dat hij zijn dochtertje Jacqueline, 3 jaar oud, in 1783 voor f 28,- heeft laten inenten tegen de pokken.³⁴

Niet alleen kinderen, maar ook volwassenen waren veel kwetsbaarder dan nu. Eén op de vier vrouwen stierf in het kraambed. Dood was een vertrouwd verschijnsel, van de negen kinderen stierven er vier voor hun vijftiende jaar. Volgens sommige historici heeft deze vertrouwdheid bij de 17de/18de eeuwse mens tot een verregaande acceptatie van de dood geleid; er trad volgens hen een zekere gewenning op. Een enkeling gaat zelfs zo ver dat hij mensen van voor 1850 beticht van botte onverschilligheid. Als bewijs hiervoor wordt dan onder andere aangevoerd dat vrouwen nooit op de begrafenis van man en kind verschenen.⁴⁵ Uit een steekproef door mij gedaan in Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht en Amsterdam blijkt dat in de 17de en 18de eeuw vrouwen nooit op begrafenissen aanwezig waren.⁴⁶

Het verlies van kinderen of van een partner is nu niet gemakkelijk, maar ruim 350 jaar geleden ook niet. Toen Elisabeth Bax begin 17de eeuw haar zes weken oude dochtertje aan de stuipjes verloor, was ze diepbedroefd. Haar echtgenoot Jan van der Muelen schrijft 8 januari 1629 aan zijn broer Andries: *Ik hebbe wel te doen om de droevige moeder te troosten.*⁴⁷ Zo ook Jan Barte Fokkert en zijn vrouw Hanna na de dood van hun zoontje Pieter. Jan schreef: *in het laatste van het jaar 1752 den 29 desember doe nam de heere een van mijn lieve kinderen weg een soontje van ruijm drie ijaren oud waar over wij heel droevig waren.*⁴⁸

Omdat van verdriet in de openbaarheid weinig te merken was, concludeerden historici dat men in de 17de en 18de eeuw weinig verdriet had. Net zo min als nu liepen de mensen in de 17de en 18de eeuw te koop met hun verdriet. Bovendien zagen mensen vroeger in iedere gebeurtenis Gods hand. Zo was de dood van ieder mens een gevolg van de wil van God en die was onverbiddelijk. Als gelovig christen moest de mens dat accepteren en zich in dat besluit schikken in alle nederigheid. Een teveel aan verdriet werd al snel uitgelegd als verzet tegen deze ingreep van de Almachtige Vader. De mensen op aarde moesten zich juist verheugen over het feit dat de sterfelijke mens uit dit aardse tranendal verlost was.

Binnen het protestantisme was in de 17de en de 18de eeuw een algemene norm over het verwerken van verdriet. Deze komt duidelijk aan het licht wanneer de mensen hiermee in botsing kwamen, zoals bijvoorbeeld Machteld Catharina van der Muelen (1600 - 1677). Zij verloor haar 19-jarige dochter Susanna (1629 - 1648) die naar Pruisen vertrokken was en moeder Machteld kon dat moeilijk verwerken. Haar zoon Willem (1631 - 1690) stelde zijn moeder op de hoogte van het overlijden van zijn zusje en probeerde moeder Machteld tegelijkertijd moed in te spreken. *Dit niet sonder groot weeklagen ende verslagentheyt van ons, afgeloopen en is, evenwel dewijl men hier mede doch wijnich ofte gansch niet kan uytrichten, maer met alte grote droefheyt hem selven veel meer scaden, ja oock ganselijck doden kan, ende doch eyndelijck eenmael moet ophooren indien wij niet gelijk en willen schijnen de heydenen dhi ghene hoope en hebben.*⁴⁹ Maar hoe onchristelijk het ook mocht zijn, Machteld was en bleef ontroostbaar. Twee maanden later liep zij nog iedere dag te huilen, waarop Willem haar weer vermanend toesprak: *UE mijn veel beminde moeder ootmoedelijck te bidden alle onmaticheyt in het treuren niet alleen tegen de nature strydet, maar oock tegen de heylige schrifte.*⁵⁰

Uit de reacties van haar zoon blijkt dat Machteld onaangepast gedrag vertoonde. Men mocht wel verdriet laten zien, maar niet teveel. Dat zou immers betekenen dat men het oneens was met een Godsbesluit.

Kort nadat zijn zoontje Pieter overleden was, verloren Jan Barte Fokkert en Hanna ook hun oudste dochter, de geliefde Aaltje. Vader Jan Barte werd ziek van verdriet *niet allen mijn siel moest treurig heene gaan maar ook mijn lighaam voor eenige tijd de regte gesontheijd misse.*³⁶

De meeste mensen voelden zich door hun geloof gesterkt. Zij vonden troost in de gedachte dat de mens door de dood uit dit tranendal verlost was en de eeuwige vreugde tegemoet ging. Als gevolg hiervan waren de mensen weinig geneigd uiting te geven aan hun verdriet, dat ze echter wel degelijk hadden. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat mensen vroeger het verlies van hun gezinsleden luchthartig terzijde hebben geschoven. Waarschijnlijk moeten we er vanuit gaan dat de meeste mensen hun verdriet in stilte gedragen hebben.

Door de hoge sterfte werden ook veel huwelijken vroegtijdig afgebroken. Wij kunnen slechts gissen wat dat voor degene die achterbleef betekende. Als men jong was, werd er vaak hertrouwd. Er was voor velen, vooral vrouwen, meestal geen andere oplossing, zeker niet voor jonge vrouwen met kleine kinderen. Deze handelwijze wordt als koud en harteloos betiteld. Het was gewoon vaak bittere noodzaak in een tijd zonder uitkeringen en algemene verzekeringen.

Over het verdriet na het verlies van een partner schrijven de mensen bijzonder weinig. Zij probeerden zich te troosten met de gedachte dat de ander uit het aardse lijden verlost was. Zo af en toe schemerde er iets door van dit verdriet. Zo zijn de meest openhartige brieven uit het Van der Muelen-archief afkomstig van Elisabeth Bax.

In een aantal brieven gericht aan haar zwager Andries van der Muelen deed Elisabeth verslag van haar verdriet, veroorzaakt door de ziekte van haar kinderen en tenslotte door het verlies van haar man.

In het najaar van 1643 werd Jan steeds zieker. Elisabeth nam hem mee naar een arts in Wezel. Daar kreeg Jan medicijnen, waardoor hij iets opknapte. Samen maken ze weer een wandeling langs de Rijn; later zou blijken dat het de laatste was geweest. De wandeling had toch teveel van zijn krachten geveerd, thuisgekomen verloor hij het bewustzijn en lag dagen als levenloos op bed. Elisabeth week niet van zijn zijde. Even kwam hij bij en Elisabeth klom bij hem op bed. *want ick bij hem op bed klom, dat ick meijnde hem te helpen, mijnende day hij af wilden gaen, soo trock hij mijn naer sijn aengesicht en kusten mijn en druckten mijn handt.*⁵¹ Jan overleed kort daarna in oktober 1643, Elisabeth zielsbedroefd achterlatend.

*Ick en heb geen en handt verloren, ik ben mijn helft quijdt geworden, die ick mer heb geixtemerdt als mijn selfs.*⁵² Zij klaagde niet en legde zich bij het almachtig Godsbesluit neer; ze schrijft ruim een half jaar na de dood van Jan, 18 mei 1644: *Soo weet ick wel dat ick een sterfelijck mens hebt gehadt en ick danck godt dat hij mij dien seghen heft gegeven dat ick 17 jaer en een half mijn leven heb doorgebracht met soo goeden en lieven man, die ick aen mijn hardt heb lieff gehadt en noch lief heb in sijn graff daer hij lijdt, maar dat ue soudt mejnen ick hem gans uijt mijn gedachten sou setten, gans niet. de tijdt slijdt aelen dingen, dat is wel waer, mijn ledt en den tijdt sulen al samen gaen, tot ick bij hem com.*⁵³

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat affecties wel degelijk een grote rol speelden in het leven van de 17de- en 18de-eeuwse mensen. Ze hielden zich intensief met hun kinderen bezig en probeerden zo goed mogelijk voor hen te zorgen. Bij de partnerkeuze speelden persoonlijke voorkeuren mee, zodat gedwongen huwelijken vrijwel niet voorkwamen. Waarschijnlijk was daardoor een goede verstandhouding binnen het huwelijk mogelijk. Men koos uit de kring der gegadigden de aardigste of de liefste. Getuige het verdriet dat men, soms openlijk, toonde na het overlijden van partner of kind, was er wel degelijk sprake van affectieve relaties binnen het gezin. Het lijkt erop dat affecties van alle tijden zijn. Hoe ze tot uiting komen, hoe ze opgeschreven en verwerkt worden, verschilt per individu, per periode en per cultuur.

Noten

- 1 G. Coumans en J. Hokke, 1984. Geld en Geluk. Twee regentenfamilies in gezinshistorisch perspectief, 1600 - 1800. Doctoraalscriptie, Utrecht. De scriptie is in te zien op de Letterenbibliotheek van de Universiteit Utrecht.
- 2 A.A. Manten, 1994a. Jan Barte Fokkert (1721 - 1792) uit Spengen schreef zijn eigen levensverhaal. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 1, blz. 44 - 50.
A.A. Manten, 1994b. Jan Barte Fokkert: boer in Spengen in de 18de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 3, blz. 133 - 142.
A.A. Manten, 1995. Een boerengezin in Spengen in de 18de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 10, nr. 1, blz. 45 - 57.
Ook: H.A. Manten-Werker, 1997. Johanna Pieters Borra (1718 - 1781) boerin. In: A.A. van Baal-de Vries et al. (Red.), Utrechtse Biografieën - De Vechtstreek. Uitgave SPOU, Utrecht, blz. 48 - 52.
- 3 Ph. Ariès, 1960. L'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Regime. Parijs.
J.L. Flandrin, 1976. Familles; Parenté; Maison; Sexualité dans l'Ancienne Société. Poitiers. Het boek werd in 1979 in het Engels vertaald als Families in Former Times. Kinship, household and sexuality. Cambridge, 1985. Hier is gebruik gemaakt van de Engelse vertaling.
E. Shorter, 1975. The Making of the Modern Family. Glasgow. Het boek werd in het Nederlands vertaald als De wording van het Moderne Gezin. Ambo, Baarn, z.j. Hier is gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling.
L. Stone, 1977. The Family, Sex and Marriage in England 1500 - 1800. Weidenfeld and Nicolson, Londen. Een verkorte en herziene uitgave is verschenen bij Penguin Books, Harmondsworth in 1984. Hier is gebruik gemaakt van de verkorte versie.
- 4 Shorter, blz. 245.
- 5 Stone, blz. 80.
- 6 Stone, blz. 66.

- 7 Zie voor een bespreking van de gezinshistorici en de bezwaren tegen hun thesen mijn paper 'Affect was low, and hard to find', bijdrage voor de werkgroep gezinshistorici op het Congres 'Balans en Perspectief', mei 1986, Utrecht.
- 8 E. Le Roy Ladurie, 1978. *Montaillou; Village Occitan de 1294 à 1324*. Parijs.
A. Macfarlane, 1986. *Marriage and Love in England 1300-1840*. Basil Blackwell, Oxford/New York.
L.A. Pollock, 1983. *Forgotten Children 1500 - 1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 9 W.Th.M. Frijhoff, 1984. *Cultuur, mentaliteit; illusies van elites? Inaugurele rede*, Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 mei 1984. SUN.
- 10 Geraadpleegde archieven in:
(a) Het Utrechts Archief (voorheen Rijks Archief Utrecht), hierna afgekort tot HUA: Familie-archief De Beaufort; Huisarchief Dennenburg; Familie-archief De Geer; Familie-archief Huydecoper; Familie-archief De Malapert; Familie-archief Van der Muelen; Familie-archief Des Tombe, met daarin archieven van de families Van Citters, Van der Stringe, Boudaen Courten, Verheije, De Witte van Elkerzee, De Jonge van Ellemeet;
(b) Algemeen Rijksarchief te Den Haag: Familie-archief Beresteijn; Familie-archief Steengracht;
(c) Gemeentelijk Archief te Amsterdam: Familie-archief Backer; Familie-archief Brants; Familie-archief Vogel.
- 11 Aernout van Citters aan . . . 12/22 september 1695, HUA, Van Citters.
- 12 Zie o.a.: Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Muelen 1584 - 1600, deel 1 augustus 1584 - september 1585, bewerkt door G.M.A. Jongbloet - van Houtte, Den Haag (RGP Grote Serie nr. 196) 1986, blz. 1 - 150 en Familie-archief Des Tombe (vroeg stukken).
- 13 Afwikkeling van de nalatenschap van Josina Parduyn, 1 november 1718, HUA, Des Tombe (de familiepapieren Van Citters maken deel uit van de collectie Des Tombe, waarvan een gedrukte inventaris is verzorgd door prof. dr. C. Dekker), nr. 737.
- 14 Huwelijksvoorwaarden Jan Carel van der Muelen en Constantia Eliana Huydecoper, 13 oktober 1701, HUA, Van der Muelen deel 4 nr. 4 (hiervan bestond tijdens het onderzoek slechts een voorlopige inventaris, de archiefnummers zijn inmiddels gewijzigd).
- 15 Kasboeken van Joseph Elias van der Muelen, 1738-1765, HUA, Van der Muelen, nr. 105.
- 16 Joseph Elias van der Muelen aan Jan André van der Muelen, 29 maart 1740, HUA, nr. 109, brief 1954.
- 17 Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van Joseph Elias van der Muelen, 1781, 1782, HUA, Van der Muelen, nr. 207 - 208.
- 18 Brieven van Joachim Ferdinand de Beaufort en Anna Digna van Gelre aan Jacob van Citters en Anna Sara Boudaen, september 1777 t/m mei 1778, HUA, Des Tombe, nr. 832; Briefwisseling over het sluiten van een huwelijk van Jacob Verheije van Citters en Anna Jacoba de Witte van Elkerzee, HUA, De Beaufort, nr. IJ 284.
- 19 Jacob Verheije van Citters aan Anna Jacoba de Witte van Elkerzee, 10 december 1777, HUA, Des Tombe.
- 20 *Manten*, 1994b, blz. 139.
- 21 *Manten*, 1995, blz. 45 - 46.
- 22 Joseph Elias van der Muelen aan Jan André van der Muelen, 12 juni 1759, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brief 2222.
- 23 Verzoekschrift van Louis de Malapert aan het gerecht van Utrecht, januari 1779, HUA, De Malapert, nr. 121.
- 24 *Manten*, 1995, blz. 52; 1994b, blz. 140.
- 25 Huwelijksvoorwaarden van Jan Carel van der Muelen en Constantia Eliana Huydecoper, 13 oktober 1701, HUA, Van der Muelen, deel 4, nr. 4.
- 26 Constantia Eliana Huydecoper aan Jan Carel van der Muelen, 10 juni 1707, 3 juni 1707, Jan Carel aan Constantia, 7 juni 1707, 26 maart 1711, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brieven 1295, 1291, 1294 en 1396.
- 27 JC Muelen aan CE Huydecoper, 25 maart 1725, HUA, Van der Muelen, nr. 207.
- 28 JC van der Muelen aan CE Huydecoper, 17 mei 1707, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brief 1284.
- 29 *Manten*, 1995, blz. 48; *Manten-Werker*, 1997, blz. 48.
- 30 *Manten*, 1994a, blz. 47; 1995, blz. 49.
- 31 *Flandrin*, blz. 237; *Stone*, blz. 263 - 267.
- 32 Anna Digna de Beaufort geboren van Gelre aan Anna Jacoba van Citters geboren de Witte van Elkerzee, november 1778 t/m maart 1779, HUA, Des Tombe, nr. 903.
- 33 *Ibidem*, brief van 28 december 1778, HUA, Des Tombe, nr. 903.
- 34 Kasboeken van Jan Jacob de Malapert, 1774 - 1795, HUA, De Malapert, nr. 200 - 201.
- 35 Kasboeken van Joan Huydecoper, 1658 - 1660, 1671 - 1702, HUA, Huydecoper, nr. 51 - 63; Kasboeken van Joseph Elias van der Muelen, 1738 - 1765, HUA, Van der Muelen, nr. 105; Kasboeken van Jan Jacob de Malapert, 1774 - 1795, HUA, De Malapert, nr. 200 - 201.
- 36 *Manten*, 1995, blz. 50; *Manten-Werker*, 1997, blz. 51.
- 37 Kasboek van Isabella Sophia van der Muelen, 1760 - 1774, HUA, De Malapert, nr. 200.
- 38 Brieven van Anna Sara van Citters geboren Boudaen aan Anna Jacoba van Citters geboren de Witte van Elkerzee, zomer 1779 tot februari 1781, HUA, Des Tombe, nr. 903.
- 39 Briefwisseling tussen Joseph Elias van der Muelen en Jan André van der Muelen, 1740 - 1760, HUA, inv. nr. 109, nr. 207.
- 40 Jan André van der Muelen aan Sophija Eliana van der Muelen, 7 oktober 1750, HUA, inv. nr. 109, nr. 207, briefnr. 1289.
- 41 *Manten*, 1995, blz. 45.
- 42 Jan Carel van der Muelen aan Elisabeth Coymans weduwe van der Muelen, 18 maart 1714, HUA, inv. nr. 109, nr. 207, briefnr. 1817.
- 43 Briefwisseling tussen Constantia Eliana en Jan Carel, 24 maart 1711 - 13 mei 1711, 20 brieven, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brieven 1395 - 1415.

- 44 Brieven gericht aan Andries van der Muelen en zijn echtgenote afkomstig van hun dochter Susanna en haar echtgenote Albert Schach van Wittenau, te Balau in Pruisen, 1646 - 1657, HUA.
- 45 Elisabeth Badinter, 1980. *L'Amour en plus, histoire de l'amour maternelle XVIIe - XXe siècle*. Parijs, blz. 152. Badinters boek, helaas een-bestseller geworden onder bepaalde groepen feministen, is een schoolvoorbeeld van a-historisch omgaan met sentimenten (volgens Willem Frijhoff). Ook: Shorter, z.j., blz. 183.
- 46 HUA: Familie-archief De Beaufort (16); Familie-archief De Malapert (2); Familie-archief Van der Muelen (2); Algemeen Rijksarchief te Den Haag: Familie-archief Beresteijn (4); Familie-archief Steengracht (10); Gemeentelijk Archief te Amsterdam: Familie-archief Backer (5); Familie-archief Brants (3); Familie-archief Vogel (5). In geen van de rouwcedullen worden vrouwen genoemd.
- 47 Jan van der Muelen aan Andries van der Muelen de Jonge, 25 februari 1629, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brief 303.
- 48 Mantel, 1995, blz. 49.
- 49 Willem van der Muelen aan Machteld Catharina van der Muelen geboren Van Santen, 20 februari 1648, HUA, Van der Muelen, brief 1040.
- 50 Idem, 28 april 1648, brief 1047.
- 51 Elisabeth Bax weduwe Van der Muelen aan Andries van der Muelen de jonge, 12 oktober 1643, HUA, Van der Muelen, nr. 207, brief 899.
- 52 Idem, 20 maart 1644, brief 922.
- 53 Idem, 18 mei 1644, brief 925.

Aanvullingen op een eerder gepubliceerd artikel

H.J. van Es, 1998. Enkele watermolenaars uit de omgeving van Breukelen. Tijdschrift *Historische Kring Breukelen*, jaargang 13, nr. 2, blz. 89 - 104.

Mw. A.W. (Bep) Stam uit Nieuweroord in Drenthe (maar geboren en getogen in "het Ruwielse deel van Portengen-Zuideinde", d.w.z. aan de oostkant van de Portengense Dijk, polder Kortrijk) zorgde voor meer informatie over haar overgrootvader Elbertus (roepnaam Bart) Versloot, die watermolenaar was op de molen van Portengen-Zuideinde (zie blz. 94).

Bart was een zoon van Arie Versloot, watermolenaar in Oudenrijn, en Antje van der Neut. Hij werd op 12 augustus 1838 geboren in de toenmalige Gemeente Oudenrijn en trouwde aldaar op 5 maart 1868 met Jannigje van den Berg. Als zijn beroep liet hij toen klompenmaker noteren. Het jonge echtpaar vestigde zich eerst in Jaarveld. Daar kregen zij twee dochters: Antje (geb. 15 juli 1868) en Teuntje (geb. 28 januari 1870).

Barts oudere broer Cornelis Willem was getrouwd met een zus van Barts vrouw, Mijntje van den Berg en inmiddels watermolenaar in Oudenrijn. Zijn oudere zus Jaantje trouwde met Hendrik van Wijngaarden, een zoon van de watermolenaar in Linschoten. Hendrik werd watermolenaar in Haastrecht.

In oktober 1871 kwam het gezin van Bart Versloot naar de wipwatermolen van Portengen-Zuideinde, die toen het adres Portengen B80 had, als opvolger van molenaar Bastiaan van Vliet (Bevolkingsregister Breukelen-Nijenrode 1860 - 1875, deel 2, blad 84). Spoedig kregen zij vier kinderen: Arie (geb. 27 januari 1872), Willelmijntje (geb. 9 december 1873), Jan (geb. 27 oktober 1875) en Jaantje (geb. 15 mei 1878). Bij de geboorteaangiften van zijn kinderen werd de volle naam van Bart als Albertus geschreven (met een A als eerste letter); deze naam keert terug bij diverse van zijn kleinkinderen. Bij een hernummering van de gebouwen in Breukelen-Nijenrode kreeg de molen nummer B135 en de daarin ondergebrachte molenaarswoning nummer B134.

Bart bleef de Portengense molen bedienen tot in het begin van 1904. Hij was toen 66 jaar oud. Op 28 januari 1904 werd hij in Breukelen-Nijenrode uitgeschreven (Bevolkingsregister Breukelen-Nijenrode 1900 - 1920, deel 3, blad 127) en op 29 januari 1904 schreef men hem, zijn vrouw en zijn zoon Jan, die toen schilder van beroep was, in in de Gemeente Ruwiel (Bevolkingsregister Gemeente Ruwiel 1900 - 1910, blad 23). Daar vestigden ze zich op het toenmalige adres Portengensebrug 23; vermoedelijk een huisje naast de bakkerij van Verhoef. De verhuizing was dus wel naar een andere gemeente, maar voor het overige maar over een korte afstand; de molen bleef binnen zicht. Zoon Jan trouwde betrekkelijk kort daarna. Hij kon tot zijn spijt nooit molenaar worden omdat hij doof was. Zijn broer Arie was toen al lang molenaar op de molen De Peperbus, die stond in de tweede bocht van de Mijndensedijk te Nieuwersluis.

Op 17 februari 1909 vertrok Bart als alleenstaande uit Ruwiel naar De Bilt (U), waar zijn vrouw was opgegroeid en hun dochter Teuntje en haar man inmiddels al weer enige tijd woonden.